

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2026.1.90>

*RÜFƏT RÜSTƏMOV (Azərbaycan)**

BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAYIN TARİXİ VƏ ELMİ ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

1926-cı ildə Bakı şəhərində keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqlarının elmi, mədəni və ictimai fikir tarixində mühüm dönüş nöqtəsi hesab olunur. Qurultay türk dillərinin öyrənilməsi, əlifba islahatı, ortaq terminologiyanın yaradılması, milli təhsil sisteminin formalaşdırılması və türkoloji elmin institusionalaşdırılması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Məqalədə Qurultayın keçirilməsinin tarixi-siyasi səbəbləri, əsas müzakirə istiqamətləri, qəbul edilmiş qərarlar, türk dünyasının integrasiyasına təsiri, sovet milli siyasəti kontekstində yeri və sonrakı dövrdə Qurultay iştirakçılarının taleyi geniş şəkildə təhlil edilir. Eyni zamanda Bakı şəhərinin türk dünyasının intellektual mərkəzi kimi formalaşmasında bu tədbirin rolu araşdırılır.

Açar sözlər: *Türkoloji Qurultay, türkologiya, türk dünyası, əlifba islahatı, latın qrafikası, türkoloji elm, milli özünüdərk, sovet milli siyasəti, maarifçilik, türk dilləri.*

Giriş

XX əsrin əvvəlləri dünya tarixində mürəkkəb siyasi dəyişikliklər, imperiyaların süqutu, yeni milli dövlətlərin meydana çıxması və milli identiklik proseslərinin sürətlənməsi ilə xarakterizə olunurdu. Bu proseslər xüsusilə çoxmillətli imperiyaların tərkibində yaşamış xalqların ictimai şüurunda ciddi dəyişikliklər yaratmışdı. Çar Rusiyasının çöküşü və onun ardınca yaranmış siyasi boşluq türk xalqları arasında milli oyanış, mədəni dirçəliş və modernləşmə ideyalarının geniş yayılmasına səbəb olmuşdu.

Türk xalqları arasında XIX əsrin sonlarından etibarən başlayan maarifçilik və yeniləşmə hərəkatı XX əsrin əvvəllərində artıq siyasi və elmi məzmun qazanmış, dilin sadələşdirilməsi, təhsilin müasirləşdirilməsi, ortaq əlifbanın yaradılması və milli mədəniyyətlərin inkişafı türk ziyalılarının əsas fəaliyyət istiqamətlərinə çevrilmişdi. Bu prosesdə türkçülük ideologiyası, ortaq mədəni kök və dil birliyi ideyası mühüm rol oynayır (8).

* BDU-nun Şərqşünaslıq fakültəsi Türk filologiyası kafedrasının müdiri filologiya elmləri doktoru, professor.
E-mail: rufatrustamov45@mail.ru

Məhz belə bir tarixi şəraitdə 1926-cı ildə Bakı şəhərində keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay türk dünyasının ən mühüm elmi hadisələrindən biri kimi tarixə düşmüşdür. Qurultay müxtəlif türk xalqlarının nümayəndələrini ilk dəfə geniş miqyasda vahid elmi platformada bir araya gətirmiş, türkoloji araşdırmaların gələcək istiqamətlərini müəyyən etmiş və ortaq elmi-mədəni əməkdaşlığın əsasını qoymuşdur.

Qurultayın məhz Bakıda keçirilməsi təsadüfi deyildi. XX əsrin əvvəllərində Bakı həm iqtisadi, həm də intellektual və mədəni baxımdan aparıcı mərkəzlərdən birinə çevrilmiş, neft sənayesinin inkişafı, şəhərin kosmopolit mühiti, maarifçilik ənənələrinin güclənməsi və milli mətbuatın tərəqqisi Bakını türk dünyasının əsas fikir mərkəzlərdən biri mövqeyinə yüksəltmişdi. Burada formalaşmış ziyalı mühiti türkoloji ideyaların inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdı.

Birinci Türkoloji Qurultayın əsas məqsədlərindən biri də türk dillərinin elmi əsaslarla öyrənilməsi və onların inkişaf problemlərinin müzakirəsi idi. Bununla yanaşı, tədbirdə əlifba islahatı, ortaq terminologiyanın yaradılması, milli təhsil sisteminin inkişafı, tarix və etnoqrafiya məsələləri də geniş müzakirə olunmuşdu. Xüsusilə latın qrafikasına keçid məsələsi Qurultayın əsas mövzularından birinə çevrilmiş, sonrakı dövrdə türk xalqlarının yazı sistemində mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuşdur (2, 29).

Qurultayın əhəmiyyəti yalnız dilçilik sahəsi ilə məhdudlaşmırdı. Bu tədbir türk xalqları arasında mədəni integrasiyanın və ortaq identiklik düşüncəsinin güclənməsinə ciddi təsir göstərmişdi. Eyni zamanda, Qurultay sovet hakimiyyətinin milli siyasəti ilə türk xalqlarının milli maraqları arasında mürəkkəb münasibətlərin formalaşdığı bir dövrdə baş tutmuşdu. İlk illərdə sovet rəhbərliyi milli dillərin inkişafına müəyyən dəstək versə də, sonrakı dövrdə türkoloji integrasiya meylləri “pantürkizm” kimi qiymətləndirilmiş və Qurultayın bir çox iştirakçıları repressiyalara məruz qalmışdı.

Bütün bunlar göstərir ki, 1926-cı ildə keçirilən Birinci Türkoloji Qurultay yalnız elmi toplantı çərçivəsində məhdudlaşmadan, həm də türk dünyasının siyasi, mədəni və ideoloji tarixində mühüm hadisə olmuşdur. Qurultayın irsi bu gün də türkoloji elmin inkişafında, türk xalqları arasında mədəni əməkdaşlıq proseslərində mühüm rol oynamaqdadır.

I. Qurultayın keçirilməsinin tarixi və siyasi şərtləri

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri türk xalqları üçün milli oyanış dövrü kimi xarakterizə olunur. Bu dövrdə türk xalqları arasında maarifçilik ideyaları geniş yayılmış, milli mətbuat formalaşmış və yeni tipli məktəblər açılmışdı. Xüsusilə Kırım-tatar maarifçisi İsmayıl bəy Qaspiralının fəaliyyəti türk xalqları

arasında ortaq dil və mədəni birlik ideyasının yayılmasına böyük təsir göstərmişdi. Qasıralının “Dildə, fikirdə, işdə birlik” prinsipi sonrakı dövrdə türkoloji fikrin əsas ideoloji istiqamətlərindən birinə çevrildi. Onun yaratdığı üsuli-cədid məktəbləri türk xalqları arasında müasir təhsil sisteminin yayılmasına təkan verdi. Bu məktəblərdə ana dilində tədris, yeni metodikalar və dünyəvi elmlərin öyrədilməsi əsas prinsiplər idi.

İlk yeni üsullu məktəb İsmayıl Qasıralı tərəfindən 1884-cü ildə Krımın Bağçasaray şəhərində açılmışdır. Qasıralının bu təlim modeli qısa müddətdə bütün Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana, eləcə də Orta Asiyaya yayılaraq müsəlman dünyasında “cədidizm” (maarifçilik) hərəkatının əsasını qoymuşdur. Bu təhsil metodunun əsas prinsiplərini başa düşərək oxumaq, yəni ərəb əlifbasının kor-koranə əzbərlənməsi yerinə, səs metodundan (savti üsul) istifadə edilərək qısa müddətdə (təxminən 40 günə) ana dilində oxuyub-yazmağın öyrədilməsi, dini dərslərlə yanaşı, riyaziyyat, coğrafiya, tarix, təbiət və ana dili kimi dünyəvi fənlərin də tədrisi, şagirdlərin yerdə oturmaq əvəzinə parta arxasında əyləşməsi, lövhədən istifadə edilməsi və yaş qruplarına görə siniflərə bölünməsi, eyni zamanda təhsilin ümumtürk ədəbi dilində aparılması ilə türkdilli xalqlar arasında mədəni birliyin yaradılması təşkil edirdi. Azərbaycan ziyalıları da bu prosesə fəal şəkildə qoşulmuşdular. Həsən bəy Zərdabi, Seyid Əzim Şirvani, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu və başqa belə ziyalılarımız milli mədəniyyətin və türk birliyi ideyasının inkişafına mühüm töhfələr vermişdilər (Əhmədov, 2014: 173).

Ötən əsrin ikinci onilliyinin əvvəllərində yeni qurulmuş sovet hakimiyyəti milli respublikalarda “yerliləşdirmə” siyasətini həyata keçirirdi. Bu siyasətin məqsədi qeyri-rus xalqların sovet sisteminə inteqrasiyasını asanlaşdırmaq idi. Milli dillərin inkişafı, yerli kadrların hazırlanması və milli mədəniyyətlərin müəyyən çərçivədə dəstəklənməsi həmin siyasətin əsas istiqamətlərindən idi.

Bu dövrdə türk xalqlarının dillərinin öyrənilməsi və yazı sisteminin islahatı məsələləri aktuallaşmışdı. Sovet rəhbərliyi savadsızlığın aradan qaldırılması üçün əlifba islahatını vacib hesab edirdi. Ərəb qrafikasının mürəkkəbliyi və türk dillərinin fonetik xüsusiyyətlərini tam əks etdirməməsi latın qrafikasına keçid ideyasını gücləndirirdi.

Belə bir şəraitdə Bakı şəhərində ümumtürkoloji qurultayın keçirilməsi həm elmi, həm də siyasi baxımdan məntiqli görünürdü; Sovet rəhbərliyi ilk mərhələdə bu təşəbbüsü dəstəkləyirdi, çünki bu tədbir milli siyasətin bir hissəsi kimi qiymətləndirilirdi. XX əsrin əvvəllərində Bakı Qafqazın ən böyük sənaye və mədəniyyət mərkəzlərindən biri idi. Şəhərdə müxtəlif xalqların nümayəndələri yaşayıb, çoxsaylı qəzet və jurnallar nəşr olunur, teatr və maarifçilik fəaliyyəti geniş inkişaf edirdi.

Bakı həm də türk dünyasının intellektual mərkəzlərindən sayılırdı. Burada fəaliyyət göstərən ziyalılar türk xalqları arasında mədəni əlaqələrin güclənməsində mühüm rol oynayırdılar. Neft sənayesinin inkişafı nəticəsində formalaşmış iqtisadi potensial şəhərin beynəlxalq əhəmiyyətini getdikcə gücləndirirdi.

Qurultayın Bakıda keçirilməsi Azərbaycanın türkoloji fikir tarixindəki rolunu da göstərirdi. Azərbaycan ziyalıları həm Şərq, həm də Qərb mədəniyyətini dərinlən mənimsəmişdilər və modernləşmə ideyalarını fəal şəkildə yayırdılar. Bu baxımdan Bakı türk dünyasının modern intellektual platforması kimi qəbul edilirdi.

II. Qurultayın təşkili və iştirakçıları

1926-cı ilin fevral-mart aylarında keçirilən Qurultayda SSRİ-nin müxtəlif bölgələrindən, eləcə də xarici ölkələrdən yüzlərlə nümayəndə iştirak etmişdi. Onlar arasında dilçilər, tarixçilər, etnoqraflar, müəllimlər, dövlət xadimləri və b. qatılmışdı. Qurultayın əsas təşkilatçılarından biri Səməd ağa Ağamalıoğlu idi. O, latın əlifbasına keçid məsələsinin əsas təşəbbüskarlarından sayılırdı. Qurultayın elmi işində isə Bəkir Çobanzadə mühüm rol oynayırdı. Çobanzadə həmin dövrün ən görkəmli türkoloqlarından biri hesab olunurdu. Qurultayda iştirak edən alimlər arasında dünya səviyyəsində tanınmış tədqiqatçıların olması tədbirin beynəlxalq elmi nüfuzunu göstərirdi.

Qurultayda Azərbaycan, Türkiyə, Krım, Tatarıstan, Başqırdıstan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və digər bölgələrdən nümayəndələr iştirak edirdilər. Bu geniş təmsilçilik tədbirin ümumtürk xarakterini nümayiş etdirirdi (2, s. 18).

III. Qurultayın əsas müzakirə mövzuları

Qurultayın ən mühüm mövzusu əlifba məsələsi idi. XX əsrin əvvəllərində türk xalqlarının əksəriyyəti ərəb qrafikasından istifadə etsə də, ərəb əlifbası türk dillərinin fonetik xüsusiyyətlərini tam əks etdirmir, kütləvi savadlanma prosesini çətinləşdirirdi. Qurultay iştirakçıları isə latın qrafikasının daha sadə, öyrənilməsi asan, texniki baxımdan əlverişli, fonetik baxımdan uyğun olduğunu qeyd edirdilər.

Latın qrafikasına keçid texniki məsələ olmaqla yanaşı, həm də modernləşmə layihəsinin bir hissəsi kimi qiymətləndirilirdi. Yeni əlifbanın tətbiqi savadsızlığın aradan qaldırılması, təhsilin inkişafı və elmi biliklərin yayılması üçün mühüm vasitə hesab olunurdu. Qurultay nəticəsində latın qrafikasına keçid ideyası geniş dəstək qazandı və sonrakı illərdə bir sıra türk respublikalarında yeni əlifba tətbiq edildi.

Qurultayda türk dillərinin qrammatikası, fonetikasi və dialektologiyası məsələləri də geniş müzakirə olunmuş, alimlər türk dillərinin ortaq xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə və onların elmi təsnifatını aparmağa təşəbbüs göstərmişlər. Bu faydalı müzakirələr türkoloji elmin sistemli şəkildə inkişafına təkan verdi. Türk dillərinin müqayisəli tədqiqi, ortaq terminologiyanın yaradılması və elmi metodologiyanın formalaşdırılması Qurultayın mühüm nəticələrindən biri oldu.

Qurultayda elmi terminologiyanın yaradılması məsələsi də mühüm yer tuturdu. Müasir elmlərin ana dilində tədrisi üçün yeni terminlərin hazırlanması vacib hesab edilirdi. Bundan əlavə, milli məktəblərin inkişafı, müəllim hazırlığı, dərslərin hazırlanması, ana dilində təhsil kimi məsələlər də geniş müzakirə olunmuşdu. Bu müzakirələr türk xalqları arasında maarifçilik prosesinin yeni mərhələyə keçdiyini göstərdi (Xəlilov, 2001: 86).

IV. Qurultayın türk dünyası üçün əhəmiyyəti

Qurultay müxtəlif türk xalqlarının nümayəndələrini vahid platformada birləşdirdi. Bu, ortaq tarixi və mədəni köklərin daha dərinəndən dərk edilməsinə səbəb oldu. Birinci Türkoloji Qurultay elmi əməkdaşlığın, mədəni əlaqələrin, ortaq intellektual mühitin formalaşmasına mühüm təsir göstərdi. Türk xalqlarına ilk dəfə öz intellektual elitaları səviyyəsində bu qədər geniş miqyasda bir araya gələrək ümumi problemləri müzakirə etmək imkanı yaradıldı.

Bu tədbir türkoloji elmin inkişafında da yeni mərhələnin başlanğıcı oldu. Burada qəbul edilən qərarlar türkoloji tədqiqatların koordinasiyasına və elmi istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsinə kömək etdi. Sonrakı dövrdə elmi institutlar yaradıldı, türkoloji nəşrlərin sayı artdı, dilçilik araşdırmaları genişləndi. Bu baxımdan, Qurultay türkoloji elmin institusional əsaslarının formalaşmasına çox ciddi təsir göstərdi.

Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqlarının milli identiklik prosesinə də əhəmiyyətli təkan verdi, dil və əlifba məsələlərini milli şüurun əsas elementlərindən biri kimi prioritetləşdirdi. Latın qrafikasına keçidi müasirlik, dünyəvilik, elmi inkişaf simvolu kimi önə çəkdi və bu proses türk xalqlarının Qərb elmi və texnoloji nailiyyətlərinə inteqrasiyasını sürətləndirdi.

V. Sovet siyasətinin dəyişməsi və repressiyalar

XX əsrin 30-cu illərinə doğru, təəssüf ki, sovet milli siyasətində çox ciddi dəyişikliklər baş verməyə başladı. Stalin dövründə mərkəzləşdirmə siyasəti gücləndi və türk xalqları arasında inteqrasiya meyllərinin təhlükə kimi qiymətləndirilməsinə başlandı. Bu çərçivədə türkoloji fəaliyyət də “pantürkizm”,

“millətçilik”, “antisovet fəaliyyət” və s. bu kimi ittihamlarla əlaqələndirilirdi. Nəticədə Qurultayın bir çox iştirakçıları repressiyalara məruz qaldılar. Xüsusilə, türk dünyasının bir çox görkəmli alimləri həbs edilərək güllələndilər. Bu repressiyalar türkoloji elmin inkişafına ağır zərbə vurdu. Bir çox layihələr dayandırıldı və türk xalqları arasında elmi əməkdaşlıq məhdudlaşdırıldı. 1930-cu illərin ortalarında isə latın qrafikasından kiril əlifbasına keçid başladı. Bu addım türk xalqları arasında ortaq yazı məkanının parçalanmasına səbəb oldu (Qasımov, 2019: 53).

VI. Birinci Türkoloji Qurultayın müasir dövrdə əhəmiyyəti

Müstəqillik dövründə Azərbaycan və digər türk dövlətlərində Birinci Türkoloji Qurultayın irsinə yenidən böyük maraq yaranmışdır ki, bu da təsadüfi deyildir. Belə bir yüksək maraq həm siyasi, həm mədəni, həm də geosiyasi proseslərlə bağlıdır. Qurultay müstəqillikdən sonra türk xalqlarının ortaq tarixi yaddaşının, mədəni kimliyinin və integrasiya ideyasının simvollarından birinə çevrilmişdir. Məlumdur ki, SSRİ-nin dağılmasından sonra türk xalqları uzun müddət məhdudlaşdırılmış milli-mədəni identikliklərini yenidən bərpa etməyə başladılar. Sovet dövründə türk xalqları arasında ortaq tarix, dil və mədəniyyət ideyası çox zaman “pantürkizm” kimi təqdim edilərək təhlükəli ideologiya sayıldığından Birinci Türkoloji Qurultay haqqında araşdırmalar ya məhdudlaşdırılır, ya da ideoloji çərçivədə şərh edilirdi. Müstəqillikdən sonra isə həmin hadisəyə ideoloji təzyiq olmadan yenidən baxmaq imkanı yarandı və bu zaman müəyyənləşdi ki, bu Qurultay əslində yalnız siyasi deyil, həm də böyük elmi və mədəni hadisə olmuşdur.

Birinci Türkoloji Qurultayın irsinə yüksək marağı şərtləndirən digər mühüm səbəb türk dövlətləri arasında integrasiyanın güclənməsidir. XX əsrin sonlarından başlayaraq türk dünyasında ortaq əməkdaşlıq platformaları formalaşmağa başladı. Bu proses xüsusilə müasir dövrümüzdə Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində daha sistemli xarakter almışdır. Belə bir şəraitdə tarix boyu türk xalqlarını bir araya gətirən ən mühüm platformalardan biri olmuş Birinci Türkoloji Qurultayın yenidən aktuallaşması, bu tədbirin elmi-mənəvi irsinə marağın artması təbiiidir. Çünki, əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, Birinci Türkoloji Qurultay ortaq dil məsələsini, ortaq əlifba ideyasını, elmi və mədəni əməkdaşlığı, təhsil integrasiyasını gündəmdə saxlayan ilk böyük tədbirlərdən idi.

Bu marağın digər mühüm səbəbi milli yaddaşın yenidən qurulması ilə bağlıdır. Türk dövlətləri müstəqillik əldə edən kimi öz tarixlərini sovet ideoloji çərçivəsindən kənarda yenidən yazmağa başladılar. Bu prosesdə əvvəllər repressiyaya məruz qalmış və ya unudulmuş ziyalıların fəaliyyəti yenidən

qiymətləndirildi. Birinci Türkoloji Qurultayın əsas simaları olan şəxsiyyətlərin irsinə marağın artması Qurultayın tarixi əhəmiyyətini ön plana çıxardı.

Qurultaya marağın artmasının bir başqa səbəbi də dil və əlifba məsələlərinin yenidən aktuallaşmasıdır. SSRİ dağıldıqdan sonra bir sıra türk respublikaları latın qrafikasına keçdi. Bu zaman məlum oldu ki, hələ 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş Qurultayda müzakirə edilən məsələlər müasir dövr üçün də aktual olar-aq qalır. Deməli, Qurultay yalnız öz dövrünün deyil, gələcək türk integrasiyasının da intellektual əsaslarını formalaşdırmışdı.

Burada geosiyasi amilin rolunu da xüsusi qeyd etmək lazımdır. Birinci Türkoloji Qurultayın vaxtilə irəli sürdüyü bir çox ideyalar müasir şəraitdə uğurla gerçəkləşdirilir. Türk dünyasının yenidən vahid ailə şəklində formalaşması istiqamətində diqqətəlayiq nailiyyətlər qazanılmışdır. Türk ölkələri arasında qardaşlıq ruhu ilə müttəfiqlik münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi və qarşılıqlı mədəni əməkdaşlıq əlaqələrinin dərinləşdirilməsinə doğru qətiyyətlə atılan addımlar artıq davamlı xarakter daşımaqdadır (7). Tarixdə türk xalqlarını ortaq məqsədlər ətrafında birləşdirən hadisələrdən biri kimi Birinci Türkoloji Qurultay yeni dövrdə simvolik mənə qazanmışdır.

Bu tədbirə marağın artmasının mühüm səbəblərindən biri də Bakının türk dünyasının intellektual mərkəzi kimi tarixi rolunun yenidən qiymətləndirilməsidir. Müstəqillik dövründə Bakı yalnız enerji və diplomatiya mərkəzi kimi deyil, həm də türk dünyasının humanitar və mədəni platformalarından biri kimi çıxış etməyə başlamışdır. Bu baxımdan 1926-cı il Qurultayı Bakının tarixi missiyasının mühüm nümunəsi kimi təqdim olunur.

Qloballaşma şəraitində xalqlar öz milli-mədəni dayaqlarını qorumağa çalışırlar. Türk xalqları üçün ortaq tarix və mədəni yaddaşın əsas simvollarından biri olan Birinci Türkoloji Qurultay bu baxımdan həm elmi, həm ideoloji, həm də mənəvi əhəmiyyət daşıyır.

Bütün bunlar göstərir ki, 1926-cı ildə keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultaya marağın yenidən canlanması sadəcə tarixə qayıdış deyil. Bu maraq türk dünyasının müasir integrasiya proseslərinin, ortaq identiklik axtarışlarının və yeni geosiyasi reallıqlarının nəticəsidir. Ona görə Birinci Türkoloji Qurultay bu gün də türk dünyasının elmi birliyinin simvolu, ortaq mədəni yaddaşın mühüm elementi, türkoloji əməkdaşlığın tarixi modeli kimi qiymətləndirilir və müasir dövrdə türk dövlətləri arasında əməkdaşlığın genişlənməsi, ortaq əlifba müzakirələri, mədəni integrasiya layihələri bu tədbirin irəli sürdüyü ideyaların nə qədər mühüm aktuallığını göstərir. Birinci Türkoloji Qurultayın irsi xüsusilə Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində həyata keçirilən mədəni və humanitar əməkdaşlıq proseslərində öz əksini tapır.

XXI əsr beynəlxalq münasibətlər sistemində qloballaşma prosesləri ilə yanaşı, regional integrasiya layihələrinin güclənməsi ilə xarakterizə olunur. Bu kontekstdə türk dövlətləri arasında əməkdaşlığın institusional çərçivəsi kimi çıxış edən Türk Dövlətləri Təşkilatının fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təşkilat yalnız siyasi və iqtisadi əməkdaşlıq platforması olmaqla məhdudlaşmayıb, eyni zamanda ortaq tarixi-mədəni yaddaşın bərpası və inkişafı üçün mühüm mexanizm rolunu oynayır (6).

Bu baxımdan, 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqlarının elmi və mədəni integrasiyası tarixində fundamental mərhələ kimi çıxış edir. Qurultayda irəli sürülən ideyalar – ortaq dil məsələsi, əlifba islahatı, terminoloji yaxınlaşma və elmi əməkdaşlıq bu gün qloballaşma şəraitində yeni məzmun qazanmışdır.

Müasir qloballaşma prosesi informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, rəqəmsal iqtisadiyyatın genişlənməsi və mədəni sərhədlərin nisbi zəifləməsi ilə xarakterizə olunur. Belə bir şəraitdə elmi bilik istehsalında rəqabət qabiliyyətinin artırılması, rəqəmsal texnologiyalara uyğun dil infrastrukturunun qurulması, ortaq mədəni narrativin qorunması, gənc nəslin integrasiya proseslərinə cəlb olunması türk dövlətləri üçün də əsas çağırışlardır. Əslində, bu çağırışlar 1926-cı il Qurultayının qoyduğu sualların yeni formada davamı da sayıla bilər.

Müasir dövrdə Türk Dövlətləri Təşkilatı bütün bu çağırışları, həmçinin Birinci Türkoloji Qurultayın ideyalarını həyata keçirmək üçün real institusional baza formalaşdırmaqdadır.

Təşkilat çərçivəsində ortaq elmi-tədqiqat mərkəzlərinin yaradılması türkoloji elmin inkişafını sistemli hala gətirmiş olar. Bu model Qurultayın “vahid elmi platforma” ideyasının davamıdır. Eləcə də ortaq universitet proqramları, tələbə mübadilə sistemləri və ortaq dərslilik standartları Türk dünyasında intellektual integrasiyanın əsas alətlərinə çevrilə bilər. Bu yanaşma Qurultayın maarifçilik məqsədləri ilə birbaşa bağlıdır. Mədəni layihələr vasitəsilə Türk Dövlətləri Təşkilatının beynəlxalq arenada yumşaq gücünü artırması mümkündür ki, bu da Qurultayın mədəni yaxınlaşma ideyasının müasir formasıdır.

Həmçinin, qurultayın əsas müzakirə mövzularından olan dil məsələsi bu gün daha kompleks xarakter almışdır. Rəqəmsal texnologiyalar, süni intellekt və global kommunikasiya sistemləri yeni terminoloji ehtiyaclar yaradır. Bu kontekstdə ortaq türk terminoloji bazasının yaradılması, elmi və texniki terminlərin standartlaşdırılması, rəqəmsal tərcümə sistemlərinin integrasiyası, transliterasiya və orfoqrafiya koordinasiya strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu yanaşma dil birliyini məcburi homogenləşmədən daha çox funksional qarşılıqlı anlaşma kimi nəzərdə tutur.

Qloballaşan dünyamızda ən mühüm dəyişiklik rəqəmsal mühitin dominant roludur. Bu baxımdan, Birinci Türkoloji Qurultayın ideyaları rəqəmsal humanitar elmlər çərçivəsində yenidən interpretasiya oluna bilər və Türk Dövlətləri Təşkilatının aşağıdakı istiqamətlərdə fəaliyyət göstərməsi mümkündür: Ortaq türk rəqəmsal arxivinin yaradılması; açıq elmi məlumat platformalarının formalaşdırılması; süni intellekt əsaslı tərcümə sistemləri; ortaq mədəniyyət və tarix bazası və s. Bu model Qurultayın “elmi birlik” ideyasını virtual müstəviyə daşıyacaqdır.

Mədəni yaddaş və identiklik siyasəti məsələsinə də xüsusi toxunmaq istərdik, çünki Qurultayın ən mühüm nəticələrindən biri məhz türk xalqları arasında ortaq mədəni şüurun formalaşması idi. Müasir dövrdə bu şüur ortaqların muzey və sərqi layihələri, sənədli film və multimedia istehsalı, rəqəmsal yaddaş arxivləri, ortaqların tədrislərinin hazırlanması və s. kimi layihələrlə gücləndirilə bilər. Bütün bunlar tarixə nostalji yanaşmadan daha çox, identiklik siyasətinin elmi əsaslandırılmasıdır.

Türk dünyasının artan geosiyasi rolu Birinci Türkoloji Qurultay irsinin beynəlxalqla münasibətlərdə də aktuallığını artırır və Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində mədəni inteqrasiya layihələri regional sabitliyin güclənməsinə, iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsinə, türk dünyasının beynəlxalqla nüfuzun artmasına xidmət edir. Bu kontekstdə Birinci Türkoloji Qurultayın irsi “yumşaq güc strategiyası”nın tarixi legitimlik mənbəyi kimi çıxış edir.

Nəticə

1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay türk dünyasının elmi və mədəni tarixində mühüm dönüş nöqtəsi olmuşdur. Qurultay türk xalqlarının ortaqların elmi platformada bir araya gəldiyi ilk genişmiqyaslı tədbir kimi türkoloji elmin inkişafına böyük təkan vermişdir.

Qurultayın əsas nailiyyətlərindən biri əlifba islahatı və latın qrafikasına keçid məsələsinin gündəmə gətirilməsi olmuş, bu proses türk xalqlarının modernləşməsi və savadlanma səviyyəsinin yüksəldilməsi baxımından mühüm rol oynamışdır.

Birinci Türkoloji Qurultay eyni zamanda türk xalqları arasında ortaqların identiklik və mədəni inteqrasiya ideyalarının güclənməsinə səbəb olmuşdur. Burada müxtəlif türk xalqlarının nümayəndələrinin iştirakı ortaqların tarixi və mədəni köklərin daha dərinlən dərk edilməsinə imkan yaratmışdır.

Lakin sonrakı dövrdə sovet siyasətinin sərtləşməsi və repressiyalar Qurultayın yaratdığı elmi-mədəni mühitə ciddi zərbə vurmuşdur. Buna baxmayaraq türkdili dövlətlər ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində dövlət müstəqilliklərinə qovuşan kimi Birinci Türkoloji Qurultayın irsi dərhal yenidən güdəmə gəlmişdir

və türkoloji elmin, türk dünyasının mədəni əməkdaşlıq tarixinin mühüm hissəsi kimi bu gün də aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Müasir dövrdə türk dövlətləri arasında əməkdaşlığın genişlənməsi və ortaq mədəni layihələrin həyata keçirilməsi 1926-cı il Bakı Qurultayının ideyalarının yenidən aktuallaşdığını göstərir. Bu baxımdan Qurultay yalnız tarixi hadisə deyil, həm də türk dünyasının gələcək integrasiya perspektivləri üçün mühüm intellektual irsdir.

1926-cı il Bakı Qurultayı türk xalqları arasında elmi və mədəni integrasiyanın ilk sistemli modeli kimi çıxış etmişdir. Müasir dövrdə Türk Dövlətləri Təşkilatı bu irsi yeni institusional və texnoloji şəraitdə reallaşdırmaq imkanına malikdir. Bu baxımdan, Birinci Türkoloji Qurultay irsinin həyata keçirilməsi keçmişə istinaddan daha çox gələcək integrasiya modelinin formalaşdırılmasıdır və Türk Dövlətləri Təşkilatı üçün də əsas vəzifə Qurultayın ideyalarını funksional və institusional səviyyədə reallaşdırmaqdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏLƏR:

1. Babayev, A.M. (2016). Birinci türkoloji qurultay və Azərbaycanda türkologiya. Bakı, "Elm".
2. "Birinci Türkoloji Qurultay: görünən və görünməyən tərəflər. (2016). Elmi sessiyanın materialları (10 iyun 2016-cı il). Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı.
3. Əhmədov, H.M. (2014). Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı, "Elm və təhsil".
4. Xəlilov, B. (2001). Türkologiyanın intibah dövrü. Bakı, "Adiloğlu".
5. Qasımov, C. (2019). Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şahidlər. Bakı, "Gənclik".
6. Qurbanov, F.M. (2025). Türk dövlətləri təşkilatı: yeni çağırışlar. "Xalq qəzeti", 27 sentyabr
7. <https://president.az/az/articles/view/70396>
8. <https://aircenter.az/en/single/azerbaijan-and-the-rise-of-turkic-unity-the-journey-of-the-organization-of-turkic-states-1338>

Руфат Рустамов (Азербайджан)

Историческое и научное значение Первого тюркологического конгресса

Резюме

Первый тюркологический конгресс, состоявшийся в 1926 году в городе Баку, рассматривается как важный поворотный момент в истории научной, культурной и общественно-интеллектуальной мысли тюркских народов. Конгресс имел большое

значение для изучения тюркских языков, реформы алфавита, создания единой терминологической системы, формирования национальной системы образования и институционализации тюркологии как научной дисциплины. В данной статье проводится комплексный анализ историко-политических предпосылок проведения Конгресса, основных направлений его дискуссий, принятых решений, его влияния на интеграционные процессы тюркского мира, его места в контексте советской национальной политики, а также дальнейшей судьбы участников Конгресса. Кроме того, исследуется роль данного события в формировании города Баку как интеллектуального центра тюркского мира.

Ключевые слова: тюркологический конгресс, тюркология, тюркский мир, реформа алфавита, латинская графика, тюркологическая наука, национальное самосознание, советская национальная политика, просвещение, тюркские языки.

Rufat Rustamov (Azerbaijan)

The Historical and Scientific Significance of the First Turkological Congress

Abstract

The First Turkological Congress that held in Baku in 1926 is regarded as a important landmark in the scientific, cultural, and socio-intellectual history of the Turkic peoples. The Congress played a great role in the study of Turkic languages, alphabet reform, the development of a common terminological system, the establishment of national education systems, and the institutionalization of Turkology as an academic discipline. The historical-political circumstances of holding of the Congress, the principal areas of discussion, the adopted resolutions, and the impact on the integration of the Turkic world, the place within the framework of Soviet nationality policy and the subsequent fate of participants of the congress were widely analyzed in the article. At the same time, the role of the Congress in the formation of Baku city as an intellectual center of the Turkic world is researched.

Keywords: *Turkological Congress, Turkology, the Turkic world, alphabet reform, Latin script, Turkological studies, national self-awareness, Soviet nationality policy, enlightenment, the Turkic languages.*
